

УДК 349.42

ПРАВОВІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОГО СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ВИРОБНИЦТВА ЯК ОСНОВНОГО НАПРЯМКУ ДЕРЖАВНОЇ АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ

Я. О. САМСОНОВА,

канд. юрид. наук,
асистент кафедри земельного та аграрного права,
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого,
м. Харків

Досліджено проблеми розвитку конкурентоспроможного сільськогосподарського виробництва на основі інтеграції та кооперації, організаційно-правові питання створення й функціонування ефективних форм господарювання в аграрному секторі, розглянуто основні напрямки інтеграційних процесів в сільському господарстві, визначено пріоритетні завдання державної регуляторної політики України.

Ключові слова: агропромислова інтеграція, кооперація, об'єднання підприємств, кластер, сільськогосподарський кооператив, аграрна політика.

Стратегія соціально-економічного розвитку аграрних відносин в Україні, відповідно до Закону України «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року» від 18.10.2005 р. № 2982-IV [1], передбачає нарощування аграрного потенціалу шляхом удосконалення проблем виробничих та інших пов'язаних з ними відносин через розвиток різних форм господарювання на засадах економічної вигоди та технологічної доцільності.

В умовах сьогодення інтеграція аграрного виробництва й промисловості в Україні набуває нових форм, у зв'язку з чим потребують детального аналізу основні тенденції їх розвитку, зокрема в сфері правового регулювання цих відносин.

Мета статті – дослідження організаційно-правових питань розвитку інтеграції та кооперації як засобів підвищення ефективності діяльності суб'єктів аграрного сектору та створення конкурентоспроможного сільськогосподарського виробництва.

Серед науковців, які займались дослідженням окремих питань правового статусу суб'єктів аграрного виробництва, процесу інтеграції та кооперації в сільському господарстві, слід зазначити Л. О. Панькову, А. М. Статівку, В. Ю. Уркевича, Г. Є. Бистрова, М. Ф. Кропівка, М. Й. Маліка.

Закони ринкової економіки змушують знаходити в кожній галузі такі організаційні форми господарювання, які сприяли б виживанню в умовах гострої конкуренції. Такі вимоги стоять і перед сільським господарством, основу якого складають сільськогосподарські товаровиробники, засновані на приватній формі власності. Понад 60 % сільськогосподарської продукції повсякденного споживання (картоплі – 99 %, овочів – 88, фруктів – 87, молока – 82 та м'яса – 60 %) виробляється в особистих селянських і фермерських господарствах та фізичними особами – сільськогосподарськими товаровиробниками, які не мають постійно діючих каналів реалізації такої продукції [2]. Підвищення цін на енергоресурси, сільськогосподарську техніку, добрива та корми, низький рівень закупівельних цін та вплив інших факторів у більшості випадків робить це виробництво збитковим. У той же час у країнах-членах Європейського Союзу аграрні товаровиробники через сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи реалізують 70 % виробленої продукції, у США та Канаді – 60 % [2]. Саме так у цих країнах вирішено проблему збуту продукції, виробленої фермерами, які є головними виробниками сільськогосподарської продукції, шляхом підтримки створення ними прозорої постачальницької і заготівельно-збутової інфраструктури на засадах кооперації та інтеграції з торгівельними організаціями, підприємствами харчової і переробної промисловості. Таки переробні підприємства мають стійкі господарські зв'язки з сільськогосподарськими товаровиробниками, за рахунок чого збільшується загальна ефективність аграрного виробництва через зниження витрат на проміжних стадіях технологічного процесу агропромислового виробництва, а також за рахунок більш повного завантаження промислових потужностей.

Порівняльний аналіз агропромислового виробництва в Україні та інших розвинених країнах свідчить про те, що в цих країнах існує принцип максимального використання сільськогосподарської продукції. Питома вага в агропромисловому виробництві припадає на переробку сільськогосподарської сировини, холодильне та таропакувальне господарство, залучення спеціалізованого транспорту та реалізацію готової продукції. Низький же рівень розвитку переробної промисловості в нашій державі призводить до великих втрат сільськогосподарської сировини, паливно-енергетичних та трудових ресурсів на виробництво одиниці продукції у порівнянні з іншими країнами.

На сьогодні існує велика кількість, з одного боку, збиткових сільськогосподарських товаровиробників, а з іншого – монополізованих переробних підприємств, які відчувають брак сировинної бази. Це пов'язано з відсутністю розвинутої ринкової інфраструктури та дисбалансом інтересів, коли переробні й обслуговуючі підприємства зловживають своїм монопольним становищем на ринку та встановлюють низькі закупівельні ціни на сировину, що призводить до негативних наслідків. Отже, одним із пріоритетних напрямків підвищення ефективності діяльності суб'єктів аграрного виробництва та рівня розвитку сільського господарства в цілому є розвиток агропромислової інтеграції, яка ґрунтується на організаційному і технологічному поєднанні процесу виробництва сільськогосподарської сировини з її переробкою на кінцеву продукцію, а також надає можливість зменшити збитки виробничої діяльності, сформувати стабільну сировинну базу, ефективно розподілити ресурси між суб'єктами інтеграції на взаємовигідних умовах і поєднати їх економічні інтереси, підвищити конкурентоспроможність продукції на аграрному ринку, залучити сучасну техніку та нові технології, а також збільшити інвестиційну привабливість сільськогосподарського виробництва.

Дрібним сільськогосподарським товаровиробникам, як зазначає Л. О. Панькова, важко досягти високих показників роботи через брак коштів,

відсутність налагодженої системи збуту продукції, зниження зацікавленості найманих працівників у результаті роботи, що відбувається на тлі інтелектуального та культурного зубожіння сільського населення. Дослідник наголошує на тому, що нині настав час переорієнтації сільського господарства на великі організаційні формування, такі як аграрні холдингові компанії, перевагою яких є виробництво у великих обсягах сільськогосподарської продукції та розвиток технологічно пов'язаних підприємств переробки та торгівлі [3, с. 98].

Інтеграційні процеси у сільському господарстві відбуваються на внутрігосподарському та міжгосподарському рівні, які здійснюються залежно від стратегічної спрямованості діяльності підприємства.

Внутрігосподарська інтеграція передбачає створення всередині сільськогосподарського підприємства таких структурних підрозділів, як підсобні виробництва та промисли, цехи з переробки сировини, міні-заводи промислової переробки, технологічно взаємозв'язані з основним виробництвом. Великим плюсом цього напрямку, поряд з іншими перевагами інтеграції, є незалежність товаровиробника аграрної продукції від інших суб'єктів, починаючи від вирощування сільськогосподарської сировини до виробництва готової продукції та її реалізації.

Міжгосподарська інтеграція передбачає інтеграцію сільськогосподарських, переробних та інших підприємств для організації спільного виробництва та створення відповідної інфраструктури у вигляді їх об'єднання. Так, до основних організаційно-правових форм об'єднань підприємств в Україні відносяться асоціації, корпорації, консорціуми, концерни. Глобальні інтеграційні процеси, які відбуваються і охоплюють всі галузі народного господарства країни, призводять до появи також аграрних холдингових компаній, фінансово-промислових груп, транснаціональних корпорацій та інших організаційно-правових форм об'єднань підприємств (спілок, союзів та ін.).

Найпоширенішою формою агропромислової інтеграції є аграрні холдингові компанії, правову основу діяльності яких визначено Законом України «Про холдингові компанії в Україні» від 15.03.2006 р. № 3528-IV [4]. Це публічні акціонерні товариства, які володіють, користуються, а також розпоряджаються холдинговими корпоративними пакетами акцій (часток, паїв) двох або більше корпоративних підприємств. Перевагою агрохолдингів є виробництво у великих обсягах сільськогосподарської продукції та розвиток технологічно пов'язаних з ним підприємств переробки й торгівлі, а також високий рівень диверсифікації виробництва, можливість залучення значних інвестицій в основне виробництво, що не під силу середнім і дрібним сільськогосподарським підприємствам, централізація управління та високий рівень кваліфікації управлінського персоналу.

Але ж деякі науковці зазначають, що таку форму господарювання важко назвати позитивною для всебічного розвитку сільського господарства, зокрема соціальної сфери села [5, с. 47; 6]. Це пов'язане з тим, що їх діяльність спрямована на реалізацію бізнес-проектів, основною метою яких є отримання прибутку та примноження капіталів їх засновників. Підтримка і розвиток сільської інфраструктури не відноситься до функцій агрохолдингу, до того ж сплата податків здійснюється за місцем реєстрації, а не в місцеві бюджети, де здійснюється основна діяльність.

Спираючись на досвід зарубіжних країн, слід зазначити, що однією з перспективних ринково-інтегрованих структур є промислово-фінансові групи, діяльність яких сьогодні не передбачена спеціальним законодавством в Україні. Стосовно ефективності їх діяльності в умовах реформування української економіки В. В. Кокошинський зазначає, що злиття промислового та фінансового капіталу і створення на їх базі фінансових груп відбивають тенденції сучасної світової економіки і стає важливою умовою створення ефективно діючого механізму інвестування й міжгалузевого переливу капіталу, становлення раціональних технологічних і кооперативних зв'язків, прискорення

науково-технічного прогресу та сталого розвитку вітчизняної економіки [7, с. 118]. Отже, найкращий результат від промислово-фінансової інтеграції досягається через об'єднання капіталу окремих підприємств, що дає змогу здійснювати масштабні інвестиційні проекти. Особливо, з нашої точки зору, діяльності такого формування актуальна в галузях народного господарства, які на сьогодні потребують інноваційного розвитку та не дуже привабливі для залучення додаткових інвестицій або їх залучення ускладнюється недосконалістю законодавства, зокрема сільськогосподарське виробництво.

Доволі поширеною формою об'єднання в аграрній сфері економіки виступають корпорації підприємств, під якими розуміють договірні об'єднання, створені на основі поєднання виробничих, наукових і комерційних інтересів підприємств, що об'єдналися, з делегуванням ними окремих повноважень централізованого регулювання діяльності кожного з учасників органам управління корпорації (ч. 2 ст. 120 Господарського кодексу України від 16.01.2003 р. № 436-IV [8]). В умовах розвитку фондового ринку й корпоративної форми організації агробізнесу саме аграрні корпорації, як показує досвід, найбільш адаптовані до жорстких конкурентних відносин у процесі глобалізації. Проте недосконалість антимонопольного законодавства України, що лише частково відповідає приписам правових документів ЄС, заважає ефективному функціонуванню корпорацій на території країни. Негативні тенденції, якими супроводжується глобалізація продовольчого ринку, вимагають доробки національних захисних механізмів для зменшення їх впливу, важливим серед яких є прийняття Закону України «Про продовольчу безпеку».

Важлива роль у розвитку сільського господарства України належить асоціаціям, діяльність яких сприяє налагодженню ділових контактів між лідерами агробізнесу, підвищенню ефективності їх роботи та встановленню взаємодії з органами державної влади. Це договірне об'єднання, створене з метою постійної координації господарської діяльності підприємств, що

об'єдналися, шляхом централізації однієї або кількох виробничих та управлінських функцій, розвитку спеціалізації і кооперації виробництва, організації спільних виробництв на основі об'єднання учасниками фінансових та матеріальних ресурсів для задоволення переважно господарських потреб учасників асоціації (ст. 120 Господарського кодексу України). Як приклад можна назвати асоціацію «Український клуб аграрного бізнесу», що є об'єднанням провідних компаній, що здійснюють свою діяльність в агропромисловому та продовольчому секторах України, включаючи постачання ресурсів, виробництво і збут сільськогосподарської та харчової продукції. Діяльність асоціації спрямована на ефективне ведення бізнесу в АПК України й охоплює практично всі його процеси, починаючи від пошуку кадрів і залучення інвестицій і закінчуючи практичними завданнями підвищення ефективності роботи аграрних компаній та розробкою пропозицій щодо удосконалення аграрної політики в країні [9].

Слід зазначити, що сьогодні виникає низка проблем у функціонуванні та розвитку вищезазначених агропромислових об'єднань, що пов'язано з недосконалістю їх нормативно-правового регулювання, де законодавчі акти визначають загальні засади створення, діяльності та ліквідації цих суб'єктів, проте вони зовсім не враховують специфіки регламентування діяльності виробничих структур саме аграрного спрямування.

Альтернативною формою таких інтеграційних корпоративних об'єднань, як асоціація, корпорація, консорціум, концерн сьогодні називають розвиток кластерних структур. На даний час у вітчизняному законодавстві не існує визначення поняття «кластер», як і правової основи його діяльності, порядку створення, видів та особливостей функціонування. Розробленим Міністерством економіки України ще 2008 р., але не затвердженими до цього часу, залишається проект нормативно-правового акту, щодо формування засад державної політики у сфері кластеризації економіки – «Концепція створення кластерів в Україні» [10]. За цією концепцією кластер визначався як група

географічно локалізованих взаємопов'язаних компаній, постачальників обладнання, комплектувальних, спеціалізованих виробничих послуг, інфраструктури, науково-дослідних центрів, вузів та інших організацій, взаємодоповнюючих один одного для досягнення конкретного господарського ефекту та посилюючих конкурентні досягнення окремих компаній і, відповідно, кластера в цілому. Однією з відмінних ознак кластера серед інших організаційно-правових форм об'єднань підприємств є принцип їх територіальної локалізації. В Україні існують лише поодинокі приклади практичного створення і функціонування аграрних кластерів, які переважно є ініціативою товаровиробників і засновані на основі досвіду, запозиченого ними із світової практики кластерного розвитку. Прикладом є українсько-румунський «Перший аграрний кластер» з вирощування плодово-ягідної продукції та розвитку садівництва, заснований у Чернівецькій області, основним завданням якого є створення взаємодії між підприємствами-виробниками, інспекторами з сертифікації, транспортерами та споживачами продукції [11].

Відсутність нормативно-правового регулювання кластерної організації виробництва, визнання кластеру як самоврядного господарського об'єднання підприємств заважає їх функціонуванню та розробки спеціалізованих програм державної підтримки. Водночас, підтримка розвитку кластерів, у т.ч. в аграрному секторі, є одним з пріоритетів регіональної економічної політики. Розвиток аграрних кластерів визнано одним із найважливіших напрямів у стратегіях розвитку багатьох регіонів країни. Приміром, у «Стратегії розвитку Сумської області «Нова Сумщина – 2015» (2010 р.), основою для економічного розвитку області визначено розвиток кластерів агропромислового комплексу (зернового, бурякоцукрового, молочного та кластеру свинарства), спрямованих на формування замкнутого високотехнологічного агропромислового виробництва та на створення екологічно чистої конкурентоспроможної продукції [12].

В аналітичній записці «Щодо державної політики підтримки розвитку

аграрних кластерів в Україні», розробленої Національним інститутом стратегічних досліджень при Президентові України [13], вказано, що Україні слід залучати світовий досвід розвитку кластерів і підтримувати кластерні ініціативи, у т.ч. в аграрній сфері. Важливо розвивати територіальне бізнес-середовище на основі державно-приватного партнерства, яке базувалося б на використанні бізнесом сприятливих природно-кліматичних та територіально-економічних умов регіону з активною державною підтримкою ініціатив товаровиробників щодо розвитку соціальної та виробничої інфраструктури. Державна політика підтримки розвитку аграрних кластерів має сприяти модернізації галузі, підвищенню ефективності аграрного бізнесу та соціального розвитку регіонів.

Серед інтегрованих організаційно-правових форм об'єднань аграрного виробництва й промисловості слід зазначити об'єднання на кооперативних засадах до яких відносяться обслуговуючі кооперативи та об'єднання кооперативів. Їх правовий статус визначено законами України «Про кооперацію» від 10.07.2003 р. № 1087-IV [14] та «Про сільськогосподарську кооперацію» від 17.07.1997 р. № 469/97-ВР [15] (в редакції Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію» від 20.11.2012 р. № 5495-VI [16]). В окремих випадках про об'єднання сільськогосподарського та промислового виробництва можна говорити і в сільськогосподарських виробничих кооперативах, зокрема, коли у складі останніх як структурні підрозділи функціонують підсобні виробництва та промисли.

Створення та функціонування сільськогосподарських кооперативів та їх об'єднань, поряд з іншими інтегрованими формами господарювання в сільському господарстві та агропромисловому комплексі, має значні переваги. Це пов'язане з залученням до участі фізичних осіб – виробників сільськогосподарської продукції та наданням їм можливість реалізувати своє право на отримання доходу, тим саме сприяючи реалізації соціальної функції,

вирішенню проблем продовольчої безпеки та розвитку сільських територій.

Так, досліджуючи правові засади діяльності сільськогосподарських кооперативів, Т. М. Чурилова зазначає, що винятково важливу роль в умовах стагнації аграрного сектору та зростання імпорту продовольства покликана відіграти сільськогосподарська кооперація, яка у всі історичні періоди розвитку суспільства об'єднувала соціально активних громадян. Науковець слушно зауважує, що сьогодні існує реальна загроза національній безпеці України, й формування оптимальних механізмів організації сільськогосподарського виробництва і забезпечення зайнятості сільського населення повинно бути одним із пріоритетних завдань державної політики [17, с. 121-122].

Наведене дозволяє відзначити, що інтеграція та кооперація, як напрями аграрної політики, мають вирішити одне із головних завдань організації та функціонування аграрного ринку – формування сприятливого економічного середовища шляхом забезпечення раціональної побудови процесу обміну між сферами агропромислового комплексу і вирішення проблеми диспаритету цін. Інтеграційні процеси в агропромисловому секторі України можуть розвиватися у різноманітних варіаціях: від простих (в межах одного підприємства) до складних інтегрованих формувань за участю декількох суб'єктів сільськогосподарського та промислового виробництв; від місцевих та регіональних до транснаціональних. Проте перспективність будь-якого напрямку інтеграції у розвитку аграрного сектору залежить від рівня забезпеченості балансу інтересів всіх суб'єктів та можливості взаємодії й взаємодоповнення виробничої сфери сільського господарства з обслуговуючою, сферою матеріально-технічного забезпечення та соціальним розвитком села.

Список літератури:

1. Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 р. : Закон України від 18.11.2005 р. № 2982-IV // Відом. Верхов. Ради України. – 2006. – № 1. – Ст. 17.
2. Програма розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів України на 2013-2020 роки (проект) [Електронний ресурс] // Режим доступу : [coop-union.org.ua>...content...ProgrammSOK_new_ver.pdf](http://coop-union.org.ua/content/ProgrammSOK_new_ver.pdf).
3. *Панькова Л. О.* Правові питання діяльності агрохолдингів в Україні /

Л. О. Панькова // Сучасні проблеми аграрного і природоресурсного права : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 30-31 жовтня 2009 р. – К.: Ірідіум, 2009. – С. 98-99.

4. Про холдингові компанії в Україні : Закон України від 15.03.2006 р. № 3528-IV // Відом. Верхов. Ради України. – 2006. – № 34. – Ст. 291.

5. *Статівка А. М.* Аграрне право (оглядові лекції, нормативно-правові акти) : навч. посіб. / А. М. Статівка, В. Ю. Уркевич. – Х. : Юрайт, 2014. – С. 351.

6. *Кропивко М. Ф.* Кластерний підхід до управління сільським розвитком / М. Ф. Кропивко // Економіка АПК. – 2008. – № 5. – С. 55-58; *Малік М. Й.* Проблемні питання кооперації та інтеграційних відносин в АПК / М. Й. Малік, Ю. Я. Лузан // Економіка АПК. – 2010. – № – С. 3–14.

7. *Кокошинський В. В.* Удосконалення теоретико-методологічних засад функціонування промислово-фінансових груп в системі регулювання економіки / В. В. Кокошинський // Економіко-математичне моделювання соціально-економічних систем : зб. наук. пр. МННЦ ІТіС. – 2008. – № 13. – С. 112–121.

8. Господарський кодекс України : Закон України від 16.01.2003 р. № 436-IV // Відом. Верхов. Ради України. – 2003. – № 18. – Ст. 144.

9. Офіційний сайт Українського клубу аграрного бізнесу [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.usab.ua

10. Концепція створення кластерів в Україні: проект [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ruh.znaiimo.com.ua/index-6882.html?page=2>.

11. *Шахраюк-Онофрей С. І.* Аграрний кластер як інструмент ефективного розвитку сільських територій прикордонних регіонів [Електронний ресурс] / С. І. Шахраюк-Онофрей, Є. В. Шахраюк-Онофрей. – Режим доступу : http://dimafoto.net/download/dopovid%27_Burbak.pdf.

12. Сумська ОДА: Презентовано Стратегію розвитку Сумської області на період до 2015 року "Нова Сумщина-2015" [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.kmu.gov.ua/control/publish/printable>.

13. Офіційний сайт Національного інституту стратегічних досліджень при Президентові України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.niss.gov.ua/articles/760/>.

14. Про кооперацію : Закон України від 10.07.2003 р. № 1087-IV // Відом. Верхов. Ради України. – 2004. – № 5. – Ст. 35.

15. Про сільськогосподарську кооперацію : Закон України від 17.07.1997 р. № 469/97-ВР // Відом. Верхов. Ради України. – 1997. – № 39. – С. 261.

16. Про внесення змін до Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію» : Закон України від 20.11.2012 р. № 5495-VI // Відом. Верхов. Ради України. – 2013. – № 50. – С. 698.

17. *Чурилова Т. М.* Правові засади сільськогосподарських кооперативів / Т. М. Чурилова // Сучасні проблеми аграрного і природоресурсного права : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 30-31 жовтня 2009 р. – К. : Ірідіум, 2009. – С. 121–123.

Самсонова Я. А. Правовые основы развития конкурентоспособного сельскохозяйственного производства как основного направления государственной аграрной политики Украины

Исследованы проблемы развития конкурентоспособного сельскохозяйственного производства на основе интеграции и кооперации, организационно-правовые вопросы создания и функционирования эффективных форм хозяйствования в аграрном секторе, рассмотрены основные направления интеграционных процессов в сельском хозяйстве, определены приоритетные задачи государственной регуляторной политики Украины.

Ключевые слова: агропромышленная интеграция, кооперация, объединение предприятий, кластер, сельскохозяйственный кооператив, аграрная политика.

Samsonova Y.O. Law basis for the development of competitive production as the main branch of agrarian policy in Ukraine

The problems of the development of competitive agricultural production are discussed on the basis of integration and cooperation, organizational and legal issues and the creation of effective forms of management in the agricultural sector, the main branches of integration processes in agriculture are considered, the priorities of state regulatory policy of Ukraine are defined.

Key words: agro-industrial integration, cooperation, association of enterprises, cluster, agricultural cooperative, agrarian policy.

